

**МАЛКО ПОЗНАТ ДАМАСКИН ОТ КАРЛОВСКО-АДЖАРСКАТА
ХУДОЖЕСТВЕНА ШКОЛА: ОДЕСКИ ДАМАСКИН № 36 (62) –
ПАЛЕОГРАФИЯ, КОДИКОЛОГИЯ, ДАТИРОВКА**

ТАТЯНА БРАГА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

t.braga@ibl.bas.bg

Настоящата разработка се фокусира върху български ръкописен паметник, който представлява новобългарски дамаскин от XVII в. и се пази в книгохранилище извън България, което затруднява изследването му. Досега този ръкопис не е бил обект на проучване. Статията представлява палеографско и кодикологично описание на Одеския дамаскин № 36 (62) от ръкописната сбирка на В. И. Григорович. Паметникът е създаден в края на XVII в. от анонимни кописисти от близкия кръг на Аврам Димитриевиц. Анализът на характеристиките на паметника го поставя сред кръга на ръкописното наследство на Карлово-аджарската калиграфска школа.

Ключови думи: история на българския език, Одески дамаскин 36 (62), палеография, В. И. Григорович, Карлово-аджарска художествена школа.

**A LITTLE-KNOWN DAMASKIN FROM THE KARLOVO-ADZHAR
SCHOOL OF CALLIGRAPHY AND ART (ODESSA DAMASCUS № 36)
(62) – PALAEOGRAPHY, CODICOLOGY, DATING**

TATYANA BRAGA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCE

t.braga@ibl.bas.bg

This study focuses on a 17th-century Modern-Bulgarian damaskin kept in a book depository outside Bulgaria, a fact, which complicates research. This manuscript has not been studied until now. The article is a palaeographic and codicological description of the Odessa Damaskin № 36 (62) from the manuscript collection of V.I. Grigorovich. The analysis of the characteristics of the monument places it among the manuscript legacy of the Karlovo-Adzhar School of Calligraphy and Art founded in late 17th-century by anonymous copyists from the circle of Avram Dimitrievich.

Keywords: history of the Bulgarian language, Odessa Damaskin 36 (62), palaeography, V. I. Grigorovich, Karlovo-Adzhar Art School

В своето многовековно развитие старобългарската литература преживява векове на упадък и векове на разцвет във връзка с политическите, социалните и културни условия. Налагането на османското владичество в края на XIV век забавя естествените процеси за обществено-политическо и икономическо развитие на българския народ.

Загасват най-известните книжовни огнища, които създават славата на българската средновековна култура. Лишени от самостоятелна държава и подкрепата на независимата българска църква, редица книжовници и културни дейци напускат България, пренасяйки запазените църковни и манастирски ръкописи, и намират убежище в атонските манастири, Сърбия, Влашко, Киевска Рус; в Сърбия продължава да твори К. Костенечки, а Григорий Цамблак – става Киевски митрополит.

През петвековното османско владичество българският народ е подложен на нечуван политически и религиозен натиск: налагане на исляма и шериата, преследва се християнското духовенство, масово се унищожават културни паметници и ценности. Целта е да се нанесе удар върху организационно-обредната страна на християнството – основата, на която православие се е крепяло в продължение на векове.

Въпреки материалните загуби и понесените човешки жертви, българският народ запазва народността си съзнание и правото си на вероизповедание. Културно-духовното развитие на българите продължава в запазените манастирски средища и книжовни центрове.

От края на XVII в. нататък голямо разпространение намира сборникът „Съкровище“ на Дамаскин Студит, публикуван през 1558 г. във Венеция. Те бързо се разпространяват и скоро самите съставители и преписвачи на сборниците започват да ги наричат по името на техния автор „дамаскини“. Като резултат от превода на този сборник се появяват първите български дамаскини. Появата им бележи началото на ново, оригинално явление както в българската книжнина, така и в развитието на историята на българския книжовен език (Мирчева/Mircheva 2001).

Дамаскинската книжнина привлича вниманието на изследователите още от средата на XIX в. С течение на времето са натрупани множество изследвания, в които дамаскините са анализирани като културно, литературно и езиково явление. По отношение на езика и текстологията те са включени в обобщаващи изследвания на редица български и европейски учени (Григорович/Grigorovich 1848; Цонев/Tsonev 1894; Цонев/Tsonev 1923; Лавров/Lavrov 1899; Милетич/Miletich 1908; Милетич/Miletich 1923; Аргиров/Argirov 1895; Jagic 1877; Мочулски/Mochul'skii 1890; Мирчев/Mirchev 1958; Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1965; Петканова/Petkanova 2001; Дѐмина/Demina 1968; Дѐмина/Demina 1971; Дѐмина/Demina 1985; Мирчева/Mircheva 1997; Мирчева/Mircheva 2001; Мирчева/Mircheva 2014; Младенова; Велчева/Mladenova; Velcheva 2013; Илиевски, Илиевска/Ilievski, Ilievska 2015.

Българската дамаскинска книжнина бързо се разпространява в югозападните райони, в Стара планина и Средногорието, където се оформят и развиват редица книжовни средища, а по-късно и калиграфско-художествени школи. Най-значимите сред тях през XVI–XVIII в. са Етрополе, Карлово, Аджар, Куклен, Котел, Рилския манастир, които със своите забележителни образци дават началото на ранната новобългарска дамаскинска книжнина. Тези средища не са съществували изолирано, а са поддържали връзки помежду си (Ангелов/Angelov 1976: 37 – 51).

През XVIII век с щедрото дарителство на български търговци се поддържа Зографският манастир, където се обучават майстори и зографи. Непрекъсващата връзка на книжовните школи с атонските манастири е много важна в условията на липса на самостоятелна българска държава. Пример за такава връзка е Одеският дамаскин № 37 (63)¹, който с голяма вероятност е написан в Котленската калиграфска школа. Палеографско и кодикологично описание на този дамаскин може да се види в друга статия (Брага/Braga 2021a). Според защитената там теза, сборникът е бил написан в Котленската калиграфска школа от един от учениците на Милко Котленски, впоследствие, предвид тясната връзка на книжовниците от Котлен с атонските манастири, сборникът е бил донесен в Зограф. По-късно, през 1844 г., е открит от В. И. Григорович и отнесен в гр. Одеса, където се съхранява и днес.

За опазване на старобългарското ръкописно наследство немалка роля изиграват и редицата експедиции за събиране на ръкописи, станали особено популярни през XIX в. Много български ръкописи са намерени в малки градчета и села по българските земи от пътуващи изследователи и колекционери. По този начин те попадат в колекции на руските учени П. Сирку, В. И. Григорович, А. Гилфердинг, а след това стават притежание на библиотеките в Москва, Санкт-Петербург, Одеса, Киев и др., спасени от унищожение и достъпни за науката (Кув/Кув 1983).

Виктор Григорович е украински славист, който пръв привлича вниманието към дамаскинската книжнина (Романски/Romanski 1937: 162). Единствен от поколения университетски учени успява да сбъдне мечтата си да посети българските земи, по онова време в границите на Османската империя. Личността му е емблематична за българистиката и славистиката. Дейността на В. Григорович има огромно значение за науката най-вече с това, че спасява от унищожение голям брой паметници на старата българска писменост и култура, научната стойност на които е неопценима.

Известни е, че В. И. Григорович предоставя на наши възрожденци, с които поддържа активна връзка, ръкописи от своята колекция за популяризация и по-нататъшни изследвания. Така на Раковски ученият доверява ценния препис на „Житие и страдание грешнаго Софрония“, част от който Г. Раковски успява да издаде в „Дунавска лебед“. На друг български славист, М. Дринов, В. Григорович подарява ръкописната „Александрия“, ко-

ято днес се пази в НБКМ.² (Цонев/Tsonev 1910: 449–450). Така част от ръкописите от сбирката на Григорович се връщат обратно в България (Брага/Braga 2021б).

Голяма част от уникалната си колекция ръкописи и редки книги ученият приживе подарява на Императорския Новоросийски университет³ (гр. Одеса), това е т. нар. *сбирка на Григорович*, в нея се намират много ценни наши паметници: Мариинското евангелие, Охридският апостол, Боянското евангелие. Впоследствие сбирката е разделена на две части – едната се пази в Москва, другата, в която са ръкописи от по-ново време, остава в Одеса – в това число Одеският дамаскин № 36 (62).

Всички тези ценни ръкописи са открити от В. Григорович по време на пътуването му по български земи през 1844–1845 г. Впечатленията си и резултатите от научната мисия ученият отразява в труда „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи“, чието първо издание излиза в гр. Казан през 1848 г.⁴, второто – през 1877 г. в Москва. През 1977 г. излиза българското издание. По време на научното си пътешествие ученият открива интересни ръкописи от XVII–XVIII в., написани на народен български език, и пише за тях в „Очерка“, като още тогава ги назовава „новобългарскіе рукописи“ (Григорович/Grigorovich 1848: 191). В „Очерка“ откриваме следния запис: „Упомяну, наконецъ, что мнѣ случилось также находить новобългарскіе рукописи именно въ селахъ: Вакарелль, Эгри, Шипкѣ и городъ Русчукѣ. Древнѣйшая изъ нихъ восходитъ до половины XVIII столетія“ (Григорович/Grigorovich 1848: 191).

Един от тези новобългарски дамаскини, а именно Одеският дамаскин № 36 (62), който е малко познат в науката, е обект на нашето проучване. Досега сборникът не е бил предмет на изследване. Специално внимание на палеографията и кодикологията на Одеските дамаскини № 37 (63) и № 38 (64), е отделено в други наши публикации (Брага/Braga 2003, 2021а).

Настоящото изложение има за цел:

- да представи възможно най-пълно комплексно палеографско и кодикологично описание на Одеския дамаскин № 36 (62);
- чрез анализ на водните знаци, графиката, украсата и орнаментите да получим допълнителна информация относно времето на създаване на ръкописа и евентуално да предатираме Одеския дамаскин № 36 (62), което би допринесло за корекция на данните в съществуващите описи;
- чрез анализ и сравнение с атрибуирани ръкописи да направим взаимовръзка между сборника и ръкописите от Карловско-аджарската школа, за да се потвърди или отхвърли тезата относно калиграфско-художествената школа, в която е работил книжовникът, създал ръкописа.

Да се открие кой е конкретният преписвач, е много трудна и дори невъзможна задача, която не влиза в обсега на нашите задачи.

За пръв път В. Григорович съобщава за четирите одески дамаскина на Срезневски⁵, като за Одеския дамаскин № 36 (62) отбелязва: Во первых замѣчу, что письменность „на простомъ Българскомъ языкѣ“ кажется мнѣ, началась очень давно. В хрисовулѣ м. Зографа явственныя признаки простаго Българскаго языка, также в сборникахъ XV или XVI мною видѣнныхъ. Съ точностью могу указать на слѣдующіе рукописи мнѣ известныя: Подобныя Слова встрѣчались мнѣ еще въ Шипкѣ близъ Казанлыка, но кажется мнѣ древнѣе... (Срезневский/ Sreznevskii 1937: 28).

Куйо Куев нарича Одеския дамаскин № 36 (62)⁶ от сбирката на Григорович „Шипченски“, защото е открит в с. Шипка, Казанлъшко (Куев/Киев 1986: 71). В самия ръкопис на л. 1 между винетката и текста Григорович също бележи с молив: „Шипка“. Вероятно е ръкописът да е от църквата „Св.св. Константин и Елена“, в която според Григорович имало ръкописи (Григорович/Grigorovich 1848: 143 – 147).

Освен бележката на л. 1 с ръката на В. И. Григорович е изписано следното:

„№ 62. Рукопись на новоболгарскомъ языкѣ XVI-? стол. на простой бумаге, 4^о“. Долу с по-малки букви професорът отбелязва: „Ср. в Люблянской рукопис⁷, описанной проф. Ламанскимъ, ср. „Отчет о XV присужд. наград графа Уварова“, СПб, 1874, с. 329. Любл. рук. нет начала, т.е. первая треть страниц нашей рукописи“. Очевидно още тогава, познавайки и двата дамаскина, ученият е стигнал до извода, че първата част от ръкописа № 36 (62), която представлява Слово на Дамаскин за второто пришествие, може да е допълнение към същото Слово в Люблянския дамаскин, тъй като представлява начало на това слово, което липсва в Люблянския дамаскин. А той, както знаем, е без начало и край. И в двата ръкописа Словото на Дамаскин за второто пришествие е без край и прекъсва с едни и същи думи: „да пригледаме...“

На същия лист откриваме печат с двуглав орел на библиотеката на Императорския Новоросийски университет. На втория празен лист – печат на Научна публична библиотека „А. М. Горки“ в гр. Одеса – 36 г.

1. Описание на паметника:

Обем: 2+124 листа+1 лист хартия. Ръкописът представлява реставрирана, подвързана книга, с начало и край, на обикновена хартия. Тематично подбран сборник.

Подвързията е нова, не е оригинална, без орнаменти.

Материал: хартията на ръкописа е доста плътна, на места с изтънявания, с времето е станала сива, без гланц. На някои места е тъмнокафява, силно пострадала. На тези листове текстът е трудно разбираем, напр. на л. л. 85а, 87а. На л. 89а не се чете заглавието.

Водни знаци: в ръкописа откриваме три полумесеца, отклонени вдясно на л. 58, 107, 110, 113, 115, 118, 120; също три полумесеца, отклонени вляво на л. 3, 8, 12, 16, 17, 26, 32, 36, 38, 44, 47, 51, 53, 61, 65, 69, 75, 77, 83, 85; на л. 104 – корона. Това са най-популярните водни знаци по ръкописите от XVII–XVIII в., наличието им в ръкописа би могло да ни ориентира към времепоявата на сборника.

Размери на листове: 220 x 170 мм,

Размери на текстовото поле: 150 x 120 мм, височина на буквите – 3 мм, основно по 16 реда на страница, но често и по 15 реда.

Писмото е късен полуустав. От надредните знаци в целия ръкопис е редовна употребата на ударения, предихания и титли Редовна в ръкописа е употребата на съкращения над сакралните думи, например **ѣъ**, **вѣа**, **ѣа**, **сѣго**, означаващи лица или места, свързани с Бога. Съкращават се и думи, означаващи присъщи на Бога качества или отбелязващи отношенията на човека към Бога – **їѣа** **ѣс**, **ѣд** **ѣга**. Някои от съгласните са надредни и изписани по-ситно – **апѣла**, **хрѣтаниѣ** – л. 3а, 4б.

Сигниране: в долното поле на листовите наблюдаваме буквена пагинация, която не е по листове, а по страници – **а**, **б** **в**. Пагинацията е двойна, горе на листовите също откриваме буквена пагинация, която започва на л. 2 – от **Дамаскиновото Слово за второ пришествие** и свършва на л. 88б, където свършва и самото слово. Възможно е това слово да е част от друг ръкопис, тъй като във втората част на ръкописа продължава в буквена пагинация – буква с титла (**а**, **б** **в**, в този случай буквите придобиват цифрово значение, буква с титла над нея се превръща в цифра).

Мастила: Ръкописът е написан с черно мастило, чиято интензивност понякога се променя, а текстът става трудно четим. С киновар (оранжев) в ръкописа са изписани някои от заглавията на словата и големите букви.

Украса: сборникът е добре илюстриран с рисунки, много от които са с елементи на флоралния византийски стил. Ръкописът започва на л. 1а с кръглогеометрична заставка с растителни елементи – с кафяв контур са очертани плетеници с много пъпки, възли и цветя, оцветени с ярко зелено мастило и киновар. Но киноварът не е чист, а осветен, по-точно оранжев. Заставката графически е изпълнена цялата, но е нецветена. След заставката започва **Дамаскиновото Слово за второ пришествие**. Началната буква **Z** (във вид на грифон) в думата **Zаконъ** е богато украсена с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата и е доста голям (110 мм). Заставката е интересна още с графическото и цветното си изпълнение, което е с черно-кафяво, зелено и оранжево мастило в т.н. тера-тологичен стил (Джурова/Dzhurova 1980: 26). Използването на елементите от този стил украса в Одеския дамаски № 36 (62) до известна степен е връщане назад, тъй като знаем, че той се появява през най-ранния период

от книжовното ни развитие, достигайки разцвета си през XII в., а през XVII в. продължават да съществуват само елементи от него, като се променя начинът на стилизацията му. Д. Радославова определя тази особеност в украсата като архаизираща тенденция (Радославова/Radoslavova 2020).

На л. 2а е изрисуван медальон с изображение на лицето на Иисус Христос, изпълнен с оранжеви линии, вътре е оцветен с жълто мастило. Откриваме цветния медальон и на л. 11а, 21а, 33а, 41а. Същият медальон е изобразен и на л. 51а, 61а, 71а, 85а. Възможно е рисунките да са влияние на руската иконография. Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси почиват на стари ръкописни образци, актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII–XVIII в., включително и за дамаскините (Гергова/Gergova 2004: 284)

Приписки: на л. 63а преписвачът е изписал букви рѹч с черно мастило. Буквата Ч (20 мм), богато украсена с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. На л. 67а откриваме авторска бележка: *шпити пѣро ѹ хартіа*. Всъщност това са единствените бележки на кописта в целия ръкопис. Приписките, въз основа на които бихме могли да направим изводи относно името на преписвача, отсъстват. Авторът е анонимен книжовник. Вземайки предвид буквената пагинация в горното поле на ръкописа, можем да предположим, че сборникът, който се състои от две слова, написани от двама различни преписвачи, всъщност обединява тематично два различни сборника, подвързани в едно книжно тяло.

Втората част на Одеския дамаскин № 36 (62), започва на л. 89 с богато украсена геометрична правоъгълна заставка, състояща се от две изгряващи слънчица, изпълнена със зелен, черен и доминиращ оранжев цвят. Отгоре на заставката е изрисуван кръст със сакралното съкращение на името на Христос, симетрично разположено от двете страни на кръста **IC XC NI K**.

Хартията е доста пострадала от времето и названието на словото не се чете. За да го възстановим, използвахме описанието (Мочульский/Mochul'skii 1890: 101). Очевидно по времето, когато Мочулски е работил върху описанието на ръкописа, дамаскиният е бил в значително по-добро състояние и тогава названието се е четяло: *Слово стѣго апѣла павла*. Но от контекста е ясно, че във втората част на ръкописа става дума за **Павловото видение**.

На л. 105а, след описанието на пътуването в рая, преписвачът очевидно се е опитал да илюстрира своите представи за рая: отляво и отдясно е изрисувал растителни елементи, клони с листенца и цветя. Плетеничните заставки с растителни елементи говорят за балканския стил в орнаментиката. На л. 106б с големи червено-черни букви (33мм), във вид на плетеница е изписано изречението **Ѡ Т҃҃К҃Я Ѣ М҃҃К҃Я НЯ ГР҃҃ШИНЦИ**. В края на ръкописа, на л. 124а, откриваме миниатюра, изпълнена със зелено, черно и

кафяво мастило, с четири кръста в кафяво от четирите страни; на л. 124б – рисунка с изображението на херувим и серафим.

Съдържание:

Л. 1а–88б: Дамаскиниá и подáкона словѣ за второ пришествіе х̃во г̃да нáшего іѵ̃ х̃а и за антихриста.

Начало: Закѡнѣ имать цр̃его бл̃гословѣи̃н хр̃таніе кога щатъ дайдуть на вѣску. д̃тїе прѣвѣк п̃стеть свои в̃крнїи людіе т̃а щидатъ въ шнїа градѡве. кадѣтѡ ще да помнїе царь да кажатъ на онїа лю̃ю з̃амъ да излѣзатъ и дагѡ почитатъ катѡ цара.

Край: ... да пригледаме... (словото е незавършено, без край)

Л. 89а–124б: Слово ст̃го ап̃ла павла како щбнде сички раї и мѹка. и како възнесенъ бї дѹ третїе нбо. оче бл̃ви.

Начало: азъ ап̃ль павель когато възнесенъ вїхъ на третѡ нѣво и двїде щ̃ ба гласъ така же на тїа людіе щѡ са на тонзи свѣдь живи за щѡ, прѣстѹповать заповѣдь мой и прилагать грѣхъ на грѣхъ и прогнѣвать г̃да ба...

Л. 106а: Ѽ Т҄҄҄҄ Ѽ МѢКЯ НЯ ГРѢШИИЦИ

Начало: Ями послѹшантє бл̃гословени хр̃таніе дарьзверете на каквѡ мѣсто се мачатъ грѣшнїците чл̃ци. и рече ми аг̃ль ела павле дати скажа мѣкитє на грѣшнїците...

Тук страниците са объркани: сказанието за мѣките прекъсва на л. 106б и продължава на л. 111а, а л. 112б е продължение на л. 107а. Половината от л. 110а е неизписан, без текст. На л. 115б, след значителен текстов пропуск, продължава Павлово видение... и псѣк това рече ми аг̃ль и ела слѣдь мене павле да видн̃ хѹвѹсъ ра̃юскѹю ...

Л. 118а–124б: Поучение.

Начало: Ями заради това вїса мѡла любви мои братїа заедно болѣре, и си ромаси ст̃ари и мл̃ди сїѡве и дашери и сѣкїн възрасть койтѡ ще да са иъбаве щ̃ вечна мака...

Край: ... щѹ и синѹ и ст̃омѹ дѹхоѹ и сега и сѣкоги и дори и докрай свѣдь во вѣки вѣкѡвъ аминь...

Трябва да отбележим, че Слово ст̃го ап̃ла павла откриваме и в трите одески дамакина – № 36 (62), № 37 (63) и № 39 (65). Българският препис на това слово е публикуван от В. Ягич (Jagić 1877: 137–168). Гръцкият текст на Павловото видение е издаден от Тишендорф в *Apokalypses Apocryphal* под заглавие *Apokalipsis Pauli*. Славянският текст е публикува от Тихонравов (Тихонравов/Tikhonravov 1863: 40–58).

Слово сѣго апѣла павла откриваме в Тихонравовия дамаскин (Дѣмина/ Demina 1971: 43; 248–255). Е. Дьомина го публикува въз основа на сверяването със същото слово в одеските дамаскини № 36 (62) (л. 89а–124б), № 37 (63) (л. 139б–42а) и № 39 (65) (л. 115а–136а). Въз основа на това сверяване става възможно възстановяването на точната последователност на Слово сѣго апѣла павла в Тихонравовия дамаскин.

2. Особенности в графиката на Одеския дамаскин № 36 (62)

Първите преводачи или преписвачи на дамаскините са познавали старата писмена традиция, от която са се влияели. Използвали са азбучната ѝ система, правописните правила, пунктуация, надредни знаци. Не правят изключение и анонимните преписвачи на Одеския дамаскин № 36 (62), които си служат с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – много малко употреба на ѡ – мѡѡ, братїѡ)⁸, силно адаптиран на фонетично равнище с оглед на отразяването на тогавашната разговорна българска реч.

Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на ѡ. Предполагаме, че сборникът е създаден от двама кописти от една школа, почеркът издава опитна ръка с калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон. Азбуката се състои от следните буквени знаци, като основната част от тях са характерни като цяло за Карловско-аджарската школа: а, в, в, г, д, љ, є, ж, з, s, и (алографи – і, ї), к, л, м, и, о (тясно), ѡ, п, р, с, т, ѱ, ф, х, ц, ч (малко ч с плитка чашка – почитатъ, рече, сички), ш, ѣ, ѡ, ю, ю, ѣ. Използва се и лигатурата Ѣ, Ѥ. При у има алографи.

Широко є се изписва вълнообразно с дълго езиче, което не излиза извън очертанието на буквата. Главно Ѣ се изписва със същия корпус, както на главно Ѣ. Главната и малката буква а са изписани по един и същи начин – Ѧ а. При главни букви Д, З, П, Г, ѣ, ѣ хастата стои перпендикулярно на реда. Инициалите основно са изписани с червенослов, както и някои главни букви в началото на изречението.

Горната част на з остроъгълна и заема горната част на реда, а долният компонент е дъговиден и се спуска в междуредието – за, и злѣзатъ. Главното з е остроъгълно отгоре, а долният компонент се спуска надолу и има удължение – Зақѡнъ – л. 1а. Малкото ц и ш се изписва с почти вертикална черта надолу. При х дясното крило е закръглено в завършека и завършва в междуредието. Малко р с горната си част стои на реда – тази част напомня тясното о, а долната част се спуска в междуредието.

Преписвачите си служат умерено с надредни знаци – титли, придихания, фонетични ударения (гравис, оксии), различни видове съкращения, лигатурни комбинации и други похвати за бързопис, което се обяснява с характера на богослужебния текст: хѣа – 1а, вѣа – л. 89, блѣсловѣни, блѣ

– 106а. Паерчикът се използва рядко, обикновено на места, където е пропусната еровата гласна – **ъ, ѓ**

Съюзът **и** се изписва с придихание, за да бъде оразличен от местоименната форма за ж.р. *и*. Използват се редовно надредните букви **с** (често), **д, н, л, ш** в много думи: прѣвѣдѣ, люѣе – 1а, хрѣтаніе, гѣда – л. 89, зарѣи – л. 117б.

3. Датировка

Въз основа на езика на паметника различните изследователи го вметват в твърде широка хронологична рамка. Според В. Мочулски ръкописът е от XVI в. (Мочульский/Mochul'skii 1890: 100); В. Григорович също определя паметника към XVI в. Според Д. Петканова „Езикът в него обаче е така народен, че е невъзможно ръкописът да е писан по-рано от втората половина на XVII в.“ (Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1963: 79). Потвърждение за това откриваме и в класификацията на Е. Дьомина, според която Одеският дамаскин № 36 (62) принадлежи към трети тип новобългарски дамаскини и е основан на преводите от началото на XVII в. По мнението на Е. Дьомина за този тип дамаскини е характерно неголямо количество статии от Дамаскин Студит, тъй като те са дошли при нас главно в преписи от втората половина на XVII в. и в тях намираме по-нов вариант на текстовете (Дёмина/Demina 1985: 59–60).

Има няколко слова, които Е. Дьомина определя като устойчив състав на дамаскините от III група. Двете слова в Одеския дамаскин № 36 (62) **Слово на Дамаскин Студит за второто пришествие** и **Слово стѣго апѣла павла** са част от устойчивия състав от III група. Следователно тези слова са били събрани заедно от съставителя на протосборника, чийто най-точен аналог е Ловешкият дамаскин (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 11).

Особено важни за датирването и идентифицирането на хартиени ръкописи са водните знаци на хартията. Изследването на водните знаци е обичайна практика в кодикологията и в други научни области. Няколко вида водни знаци от типа „три луни“, които откриваме в Одеския дамаскин, са подобни на тези № 331/1691–1692 г.; № 351/1693г.; № 365/1694 г. и № 432/1702 г. от албума на Велков и Андреев (Велков, Андреев/Velkov, Andreev 2005). Трите полумесеца и короната, която откриваме на хартията, говорят, че тя е произведена в периода 1680–1690 г. Твърде вероятно е и нашият паметник да е от този период.

Има и друг аргумент в полза на тази теза: както вече беше споменато, Одеският дамаскин № 36 (62) с оглед съдържанието с голяма вероятност може да бъде допълнение на същото слово в Люблянския дамаскин, тъй като представлява начало на това слово – точно тази част, която отсъства в Люблянския ръкопис. Като вземем предвид, че съгласно водните знаци Люблянският дамаскин е от самия край на XVII – началото на XVIII в.

(Мошин/Moshin 1971: 169), може да се предположи, че и първата част на Одеския дамаскин № 36 (62) е приблизително от същия период. За това свидетелстват доброто (първоначално) качество на използваната хартия, както и изящната украса с фино нарисваните миниатюри. И без да спада към луксозните книги, характерни за XVII в., личи, че анонимните автори създават паметника с прецизност и вкус.

Украсата на ръкописа може да ни даде повече информация за датировката на паметника. И двете части на сборника са добре илюстрирани. Началните страници в първата (л. 1а, л. 2а) и втора част (л. 89а) са богато украсени с растително-плетенична заставка във византийски и балкански стил, изпълнени със зелено мастило и киновар. Голямо е количеството на прицизно изрисувани медальони с образа на Христос в цветно и черно-бяло. Всичко това са украси, характерни за ръкописната книжнина от XVII–XVIII в., включително и за дамаскините (Гергова/Gergova 2004: 284).

Дамаскинът не е подписан и не е локализиран, липсват приписки, въз основа на които бихме могли да направим изводи относно името на преписвача, работил върху ръкописа. Авторът е анонимен. Както вече казахме, предвид буквената пагинация в горното поле на ръкописа, можем да предположим, че Одеският дамаскин № 36 (62), съдържа две слова, които са написани от двама различни преписвачи, взети са от два различни сборника, като са подвързани и обединени тематично в един сборник.

Почеркът и в двете части на сборника е равен, обработен, задрасквания никъде не се срещат. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на **ѡ**. Почеркът издава опитна ръка с добри калиграфски умения. Може да предположим, че и двамата кописти са представители на една и съща калиграфска школа. В украсата и в писмото на ръкописа има устойчиви елементи и образци, които създават определен канон и очертават облика на сборника. От друга страна, точно това затруднява идентифицирането на преписвачите, които представят една и съща школа и могат да притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи, които обаче във времето потъват в анонимност (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 11). Такъв е случаят и с Одеския дамаскин № 36 (62). С основание може да се предположи, че копистите са професионални преписвачи и добре подготвени книжовници с добър естетически усет, които засега остава анонимни.

Във основа на украсата на паметника ще се опитаме да разберем от каква калиграфско-художествена школа са били книжовниците. За тази цел ще сравним ръкописа № 36 (62) с атрибутирани, описани и датирани дамаскини. За сравнение на графичните особености и украсата бяха привлечени следните атрибутирани ръкописи: Еленският дамаскин НБКМ, сигнатура 1418; ръкопис № 119 (137) от Народната библиотека „Ив. Вазов“, Тихонравовият дамаскин; Ловешкият дамаскин, Аврамовият сборник.

Специално внимание заслужава сходството в украсата на сборниците: кръглогеометрична заставка с растителни елементи в **Гловото** за второто **пришествиѣ** на **Дамаскин Студит** (л. 1а в Одеския дамаскин № 36 (62)). Подобна заставка откриваме на л. 60а в Еленския дамаскин и Тихонравовия дамаскин (на л. 49 и л. 157).

След заставката, изпълнена с черно-кафяво, зелено и оранжево мастило, откриваме началната буква **Z** във вид на грифон/дракон в думата **Законъ** (в Одеския дамаскин № 36 (62); същата буква откриваме в Тихонравовия дамаскин (л. 177, л. 256), както и в Еленския дамаскин на л. 132а – в думата **Злобы**). Еленският дамаскин е датиран от втората четвърт на XVII в., украсата му е богата и изискана, има големи плетенични инициали и заставки от различен тип пред всяко от словата. Тихонравовият дамаскин е датиран от Е. Дьомина от втората половина на XVII в. Украсата на първата част на Одеския дамаскин №36 (62), на Тихонравовия дамаскин и на Еленския дамаскин съдържа достатъчно много сходни елементи, за да може да предположим, че Одеският дамаскин е от същия период – втората половина на XVII в.

Откриваме също голямо сходство на украсата с друг ръкопис от колекцията „Уникални и редки издания“ на НБИБ, под № 119 (137), съдържащ само едно от Дамаскиновите слова, а именно **Глово** за второ **пришествиѣ**, което започва с плетенично-растителна заставка с три медальона. В тях на горния ред в средата е включен образът на Христос. В Одеския дамаскин 36 (62) на л. 2а откриваме идентичен медальон с изображение на лицето на Исус Христос; същият цветен медальон е изобразен и на л. 11а, 21а, 33а, 41а, по нататък – на л. 51а, 61а, 71а, 85а, както и в края на л. 124.

Идентичността в украсата, орнаментите, писмото, графичните характеристики, миниатюрите на Одеския дамаскин с посочените по-горе атрибутирани ръкописи ни дава възможност да предатираме паметника, както и да направим предположение относно калиграфско-художествена школа и личността на анонимните преписвачи на ръкописа.

Несъмнената еднотипност в палеографско и кодикологично отношение на Одеския дамаскин, Люблянския дамаскин, Еленския дамаскин и Аврамовия сборник, както и общият кодикографски модел на тези паметници, включващ една и съща орнаментика в украсата на определени текстове и общи параметри на канона на писмо, подсказват, че са създадени от книжовници с обща школовка, които са работили в близко сътрудничество. Така стигаме до извода, че балканското книжовно средище, в което очевидно е бил създаден Одеският дамаскин № 36 (62), е Карловско-аджарска школа с център с. Аджар (дн. Свежен), Карловско – едно от най-оживените книжовни средища през епохата на османското владичество, което се налага като преписвачески, дамаскинарски и художествен център. Най-

яркият представител на тази школа е знаменитият калиграф и книжовник Аврам Димитриевич.

Сравнихме също Одеския дамаскин № 36 (62) с оглед графичните особености и украсата с Аврамовия сборник от 1674 (с безспорно авторство на А. Димитриевич) и Еленския дамаскин от XVII век (авторството се приписва на Аврам Димитриевич). Както знаем, Аврамовият сборник има особено богата и изящна украса и е една от най-красиво изработените книги от XVII век. В това отношение откриваме голямо сходство в украсата на Одеския дамаскин с Аврамовия сборник: писмото и богатата украса в балкански стил, всички видове ръкописни украшения – заглавки, заставки, миниатюри (включително човешки лица, херувими), цветовете с добавки в багрена хармония от червено, зелено и оранжево, сложните плетенични заставки.

Преписвачите на Одеския дамаскин № 36 (62) очевидно са притежавали солидна школовка, придобита вероятно в манастирските скриптории. Почеркът е равен, обработен, задрасквания не се срещат. Писмото е геометризиран калиграфски полуустав, много подобен на този на Аврам Димитриевич. Тук може да излезем само с хипотезата за авторството на Аврам Димитриевич или на неговия ученик Кръстю Граматик – представител на Карловската калиграфска школа, за когото се знае, че е активен през този период. Въпрос на по-задълбочени изследвания обаче е да се провери тази хипотеза. Засега преписвачите на Одеския дамаскин № 36 (62) остават анонимни.

4. Изводи

Направеното палеографско и кодикологично описание на Одеския дамаскин № 36 (62), водните знаци на хартията, графичните характеристики, украсата и орнаментите, както и сравняването с атрибутирани датирани ръкописи ни дават основания да предатираме Одеския дамаскин и да го отнесем към XVII век (с голяма вероятност към самият край на XVII в.)

Анонимните книжовници, създали Одеския дамаскин № 36 (62) с естетически вкус, коректност и прецизност, преписали ръкописа през последните две десетилетия на XVII в., принадлежат към Карловско-аджарска книжовна школа. Калиграфските белези и украсата на ръкописа ни позволяват да направим предположение, че Одеския дамаскин № 36 (62) от ръкописното събрание на професор В. И. Григорович е работа на Аврам Димитриевич или по-скоро на негови преки достойни ученици.

Благодарности

Авторката дължи огромна благодарност на Научната библиотека на Одеския национален университет „И. И. Мечников“ за съдействието и за предоставените отлични условия за работа, пълен достъп до архивите на В. И. Григорович, както и уникалната възможност да се работи с първото издание на „Очерка“ от 1848 г., което е библиографска рядкост. Авторката

благодари и на Одеската национална научна библиотека за възможността да работи с ръкописите от сбирката на проф. В. И. Григорович.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Открит от слависта В. И. Григорович в Зограф през 1844 г. Днес се съхранява в Одеската национална научна библиотека под сигнатура 1/114.

² Вж.: Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, Т. 1, 1910.

³ <<http://liber.onu.edu.ua/pdf/dariteli.pdf>> (прегледан 26.08.2021).

⁴ Григорович, В. И. Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. Казань, 1848.

⁵ За значението на кореспонденцията между В. И. Григорович и И. И. Срезневски вж. Романски 1937: 159-175.

⁶ Съхранява се в Одеската национална научна библиотека. В Описанието на Мочулски (Мочульский//Mochul'skii 1890: 100–102) е № 36 (62). <<http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/mochulskiy.pdf>>. Днешният шифър е 1/117.

⁷ Това е Люблянският дамаскин от XVII в., изследван и издаден от Ст. Аргиров. <<http://old.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/ImageBrowser.asp?Kodeks=23&Slika=1>>.

⁸ Тук предлагаме само обобщени и систематизирани наблюдения върху графичните особености на ръкописа. Правописните особености ще бъдат предмет на друго изследване.

⁹ Народна библиотека „Ив. Вазов“ (НБИВ), сигнатура № 119 (137).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1976: Ангелов, Б. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. – *Известия на НБКМ*, 14 (20). София, с. 37–51.

Аргиров 1895: Аргиров, Ст. Люблянският български ръкопис от XVII век. – *СБНУ*, кн. XI <<http://old.nuk.unilj.si/kopitarjevazbirka/ImageBrowser.asp?Kodeks=23&Slika=1>>.

Брага 2003: Брага, Т. Деякі палеографічні особливості рукопису № 38/64 зі збірки В. І. Григоровича. – В: *Проблеми сучасного літературознавства*. Одеса, Маяк, с. 250–255.

Брага 2021а: Брага, Т. Един малко познат на науката новобългарски дамаскин от XVIII в. от ръкописната колекция на професор В. И. Григорович. – *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. София (под печат).

Брага 2021б: Брага, Т. Български писмени паметници в обсега на научните интереси на В. И. Григорович и Г. С. Раковски – Одеския период. – *Списание Анамнеза*, София (под печат).

Велков, Андреев 2005: Велков, А. Ст. Андреев. Водни знаци в османотурските документи. Ч. I. Три луни. София.

Гергова 2004: Гергова, А. Българска книга. Енциклопедия. София, Пенсофт.

Григорович 1848: Григорович В. И. Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ).

- Казань, Типография императорского Казанского университетата, 1848. <<http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2354>> (посетен на 28.08. 2021)
- Дёмина 1968: *Дёмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. Т. 1. София, Издательство на БАН.
- Дёмина 1971: *Дёмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Палеографическое описание и текст. Т. 2. София, Издательство на БАН.
- Дёмина 1985: *Дёмина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. Т. 3. София, Издательство на БАН.
- Илиевски, Илиевска 2015: *Илиевски, П., К. Илиевска.* Киевски дамаскин. Скопје, МАНУ.
- Куев 1983: *Куев, К.* Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете, 2-ро преработено и допълнено издание. София.
- Лавров 1899: *Лавров, П. А.* Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины“ в югославянской письменности. Т. VII. Одесса, с. 15–53.
- Милетич 1908: *Милетич, Л.* Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. – *Български старини*, кн. II. София.
- Милетич 1923: *Милетич Л.* Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. – *Български старини*, кн. VII. София.
- Мирчев 1958: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език, София.
- Мирчева 1997: *Мирчева, Е.* Проблеми на установяването на книжоезиковата норма в новобългарските дамаскини от XVII в. – *Paleobulgarica*, № 3, с. 96–113.
- Мирчева 2001: *Мирчева, Е.* Не-дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век. ВеликоТърново, Фабер.
- Мирчева 2014: *Мирчева, Е.* Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба. – *Известия на Института за български език*, кн. XXVII. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 34–53.
- Младенова, Велчева, 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София, НБКМ.
- Мочульский 1890: *Мочульский, В. Н.* Описание рукописей В. И. Григоровича. – *Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете*. Одесса. Типография Императорского университета, с. 100–114. <<http://liber.onu.edu.ua/pdf/200/mochulskiy.pdf>>.
- Мошин 1971: *Мошин, Вл.* Хирилски рукописи Повијесног музеја Хрватскеи Копитареве збирке. Београд.
- Петканова-Тотева 1965: *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература. София, Издательство на БАН.
- Петканова 2001: *Петканова, Д.* Българска средновековна литература (4-то разширено издание). В.Търново.
- Радославова 2020: *Радославова, Д.* Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София, Издательство „Боян Пенев“.

- Романски 1937: *Романски, Ст.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – *СпБАН. Историко-филологичен и философско-обществен клон*, кн. LIV. София, 1937, с. 159–175.
- Срезневски 1937: *Срезневский, В. И.* Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. – *СпБАН. Историко-филологичен и философско-обществен клон*, кн. XIV. София, с. 2–13, 26–29.
- Тихонравов 1863: *Тихонравов, Н.* Памятники отреченной русской литературы. Приложение к сочинению „Отреченныя книги древней России“. Т. 2. Москва, Университетская типография.
- Цонев 1894: *Цонев, Б.* Новобългарската писменост преди Паисия. – *Български преглед*, 1.
- Цонев 1910: *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, Т. 1.
- Цонев 1923: *Цонев, Б.* Книжовни старини от Елена. Годишник на СУ, Историко-филологически факултет, кн. XIX, № 7.
- Jagić 1877: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslovenskih rukopisa. Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. – *Starini*, knj. IX, u Zagrebu.

REFERENCES

- Angelov 1976: *Angelov, B.* Starobalgarski knizhovni sredishta. Adzhar (Svezhen), Karlovsko. Knizhovnata deynost na Avram yerey Dimitrievich. – *Izvestiya na NBKM*. Sofia, 14 (20), s. 37–51.
- Argirov 1895: *Argirov, St.* Lyublyanskiyat balgarski rakopis ot XVII vek. – *SbNU*, кн. XI, s. 463–560.
- Braga 2003: *Braga, T.* Deiaki paleografichni osoblivosti rukopisu № 38/64 zi zbirki B. I. Grigorovicha. – *Problemi suchasnogo literaturoznavstva*. Odesa, Maiak, s. 250–255.
- Braga 2021a: *Braga, T.* Edin malko poznat na naukata novobalgarski damaskin ot XVIII v. ot rakopisnata kolektsiya na profesor V.I. Grigorovich. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. Fakultet po slavyanski filologii. Sofia (pod pechat).
- Braga 2021b: *Braga, T.* Balgarski pismeni pametnitsi v obsega na nauchnite interesi na V. I. Grigorovich i G. S. Rakovski – Odeskia period. – spisanie *Anamneza*, Sofia (pod pechat).
- Gergova 2004: *Gergova, A.* Balgarska kniga. Entsiklopediya. Sofia, Pensoft.
- Grigorovich 1848: *Grigorovich V. I.* Oчерк uchenago puteshestviia po Evropeyskoi Turtzii (sa kartoiu okrestnostei Okhridskago i Prespanskago ozera). Kazan', *Tipografiia imperatorskogo Kazanskogo universiteta*.
- Demina 1968: *Demina, E. I.* Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. *Filologicheskoe vvedenie v izuchenie bolgarskikh damaskinov*. Т. 1. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Demina 1971: *Demina, E. I.* Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. *Paleograficheskoe opisanie i tekst*. Т. 2. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

- Demina 1985: *Demina, E. I. Tikhonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Tikhonravovskii damaskin kak pamiatnik knizhnogo bolgarskogo iazyka XVII veka na narodnoi osnove*. T. 3. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Ilievski, Ilievska 2015: *Ilievski, P., K. Ilievska. Kievski damaskin. Skopje, MANU.*
- Jagić 1877: *Jagić, V. Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslovinских rukopisa. XV Kako se pisalo bugarski prije dvjesti godina. – Starini, knj. IX, u Zagrebu.*
- Kuev 1983: *Kuev, K. Sadbata na starobalgarskata rakopisna kniga prez vekovete, 2-ro preraboteno i dopalmeno izdanie. Sofia.*
- Lavrov 1899: *Lavrov, P. A. Damaskin Studit i sborniki ego imeni „damaskiny“ v iugoslavianskoj pis'mennosti. T. VII. Odessa, s. 15–53.*
- Miletich 1908: *Miletich, L. Koprivshentski damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. – Balgarski starini, kn. II. Sofia.*
- Miletich 1923: *Miletich L. Svishtovski damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVIII v. – Balgarski starini, kn. VII. Sofia, 1923.*
- Mirchev 1958: *Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik, Sofia.*
- Mircheva 1997: *Mircheva, E. Problemi na ustanovyavaneto na knizhnoezikovata norma v novobalgarskite damaskini ot XVII v. – Paleobulgarica, № 3, s. 96–113.*
- Mircheva 2001: *Mircheva, E. Ne-damaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII. Veliko Tarnovo, Faber.*
- Mircheva 2014: *Mircheva, E. Bibleyskite tekstove v balgarskite damaskini – nachin na upotreba. – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, kn. XXVII. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, s. 34–53.*
- Mladenova, Velcheva, 2013: *Mladenova, O., B. Velcheva. Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. Sofia, NBKM.*
- Mochul'skii 1890: *Mochul'skii, V. N. Opisanie rukopisei V. I. Grigorovicha. – Letopis' Istoriko-filologicheskogo obshtestva pri imperatorskom Novorossiiskom universitete. Odessa, Tipografia Imperatorskogo universiteta, s. 100–114.*
- Moshin 1971: *Moshin, Vl. Kirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatskei Kopitareve zbirke. Beograd.*
- Petkanova-Toteva 1965: *Petkanova-Toteva, D. Damaskinite v balgarskata literature. Sofia, Izdatelstvo ns BAN.*
- Petkanova 2001: *Petkanova, D. Balgarska srednevekovna literatura, 4-to razshireno izdanie, V. Tarnovo.*
- Radoslavova 2020: *Radoslavova, D. Balgarskata knizhnina ot XVII vek: tsentrove, knizhovnitsi, repertoar. Sofia, Izdatelstvo “Boyan Penev”.*
- Romanski 1937: *Romanski, St. Balgarski vaprosi v prepiskata na I. I. Sreznevski s V. I. Grigorovich. – SpBAN. Istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven klon, kn. LIV. Sofia, s. 159–175.*
- Sreznevskii 1937: *Sreznevskii, V. I. Perepiska I. I. Sreznevskogo s V. I. Grigorovichem. – SpBAN. Istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven klon. Sofia, s. 2–13, s. 26–29.*
- Tikhonravov 1863: *Tikhonravov, N. Pamiatniki otrechennoi russkoi literatury. Pri-lozhenie k sochineniiu „Otrechennyya knigi drevnei Rossii“.* T. 2. Moskva, Universitetskaia tipografia.

- Tsonev 1894: *Tsonev, B. Novobalgarskata pismenost predi Paisiya. – Balgarski pregled*, 1.
- Tsonev 1910: *Tsonev, B. Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia*, T. 1, 1910.
- Tsonev 1923: *Tsonev, B. Knizhovni starini ot Elena. – Godishnik na Sofiyskiya universitet. Istoriko-filologicheski fakultet*, kn. XIX, № 7.
- Velkov, Andreev 2005: *Velkov, A., St. Andreev. Vodni znatsi v osmanoturskite dokumenti*. Ch. I. Sofia, Tri luni.

✉ *Татяна Брага*

Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Tatyana Braga*
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 декември 2021

Published: 30 December 2021